

УДК 323.23(477.7+430)"1941/1945"

О. В. Тішин

АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Стаття присвячена агітаційно-пропагандистській діяльності німецької окупаційної адміністрації на території південно-східних областей України в 1941 – 1944 рр. Визначаються основні засоби, напрямки та результати німецької пропаганди серед місцевого населення. Звертається увага на те, що в південно-східних областях України перед нацистською пропагандою постали завдання по формуванню лояльного ставлення до “нового порядку” як з боку селянства задля забезпечення німецьких військ продовольством, так і з боку робітників, які мали налагодити постачання до Німеччини сировини і промислової продукції, а також стати джерелом поповнення остарбайтерів. Проведено аналіз ефективності роботи нацистського пропагандистського апарату, звернено увагу на її низьку результативність при доволі високих сподіваннях місцевих жителів від окупації, проявом чого стало поширення різноманітних течій руху опору, вимушеність німців до застосування примусових засобів при вербуванні трудових ресурсів для роботи на території Третього Рейху, а також чисельні каральні акції стосовно партизан. Головна причина низької результативності агітаційно-пропагандистської діяльності німецької окупаційної адміністрації полягала у схильності нацистів до терору та відсутності в них гнучкої політики на захоплених землях, яка остаточно відштовхнула від них місцеве населення.

Ключові слова: агітація, окупація, південно-східні області України, пропаганда.

В сучасних суспільно-політичних умовах нової актуальності набуває проблема інформаційних воєн, зокрема шляхом застосування методів агітації та пропаганди. Друга світова війна ввійшла в історію людства не лише як найбільший воєнний конфлікт, в якому ворожі сторони змагались у застосуванні найновітнішої на той час воєнної техніки, а й як війна, під час якої найбільш широко використовувались засоби психологічного впливу на широку масу. Під час подій 1939 – 1945 рр. населення українських земель стало об'єктом потужного інформаційно-ідеологічного впливу, який випробовували й застосовували дві потужні тоталітарні системи: радянська та нацистська. На сьогодні найменш дослідженим продовжує залишатися питання регіональної специфіки, основних напрямків та ефективності агітаційно-пропагандистських заходів німецької окупаційної адміністрації в межах Півдня України. Чи мала пропаганда німецької окупаційної адміністрації на території південно-східних областей України певні специфічні риси чи це всього був лиш “шаблонний” варіант нацистської пропаганди? Відповісти на це питання допоможе зіставлення пропагандистської діяльності німецьких окупантів на Півдні України та на території інших загарбаних територій Європи, висвітленню чого й буде присвячена дана стаття.

На сьогодні до робіт, в яких відбувається дослідження німецької пропаганди на теренах України під час Другої світової війни, можна віднести наукові розробки Л. В. Марченко [14], М. В. Михайлюк [16, 18], Ю.О. Ніколаєць [18], О. О. Салати [24], Д. М. Титаренка [28], О. О. Яшан [38; 39].

Під пропагандою ми розуміємо популяризацію політичних, релігійних, наукових чи інших ідей в суспільстві через різноманітні засоби впливу на соціальну свідомість. Для більш кращого розуміння того значення, якого надавав пропаганді нацистський режим у Німеччині, доречно навести цитату з праці “Моя боротьба” А. Гітлера: “Що таке пропаганда – мета чи засіб?... Пропаганда – це засіб, тому повинна розглядатися тільки з точки зору мети. Тому форми пропаганди повинні виходити з мети, слугувати їй та нею визначатися. ...Мета полягає у боротьбі німецького народу за існування... Пропаганда є тією ж самою зброєю боротьби, але тільки в руках знавця цієї справи вона стає найстрашнішою зброєю” [3, с.148 – 149]. Початку загарбницької діяльності вермахту “традиційно” передувала фаза пропагандистської обробки місцевого населення. Підрозділи пропаганди вермахту брали активну участь в підготовці до вторгнення в Англію шляхом використання радіо та розповсюдження листівок через повітряні кулі [13]. Подібну тактику німці обрали й у Франції. За декілька місяців до вторгнення нацисти за допомогою “чорних” передавачів розповсюджували панічні настрої, всіляко критикуючи французький уряд, наслідком чого став значний підриг морального стану особистого складу французької армії. Однак якщо в країнах Заходу німецькій військовій агресії передувала активна нацистська пропагандистська робота через такі демократичні інститути як преса, радіо та кіно, то в Радянському Союзі даний фактор був зведений до мінімуму через панування тоталітарного режиму, який контролював всі сфери суспільної свідомості.

Як на Західному в 1939–1940 рр., так і на Східному фронті в 1941 р. німецька пропагандистська машина зіткнулася з фактичною неспроможністю ворогуючої сторони чинити належний морально-психологічний опір. Відносно становища пропаганди західних країн-союзниць Ентоні Родс слушно зазначає: “Західна пропаганда була погано підготовлена, щоб протистояти всьому цьому в часи “дивної війни”. Англійське Міністерство інформації ще не було в робочому стані, а у Франції до кризи в травні-червні 1940 р. зовсім не було ніякого міністерства інформації” [23]. Подібна ситуація склалася й у Радянському Союзі, де додатковим сприятливим чинником для німецької пропаганди став розкол у свідомості місцевого населення, який був обумовлений тим, що, з одного боку, гітлерівські війська вели війну під гаслами визволення народів СРСР від комуністичного ярма, викриваючи злочини радянської системи проти власного народу, то, з другого боку,

радянська довоєнна пропаганда, починаючи з 1939 р., намагалася переконати населення СРСР у дружньому ставленні до Німеччини [22, с.17].

На відміну від окупованих країн Західної та Північної Європи, де пропаганду здійснювали не тільки окупаційні структури, але й органи влади квазі-держав (режим Віші, Італійська соціальна республіка і т. д.), на Півдні України за пропаганду відповідали лише місцеві окупаційні адміністрації. Так, на територіях, які увійшли до складу генеральних округів “Миколаїв”, “Таврія” та “Дніпропетровськ” (нинішні Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська області), за організацію агітаційно-пропагандистської роботи відповідали відділи пропаганди генеральних комісаріатів, які координувалися з боку відділу преси і пропаганди рейхскомісаріату “Україна”. На рівні гебтів пропаганду проводили однойменні відділи, у підпорядкуванні яких були сектори інформації міських чи районних управ. У великих містах таких, як Запоріжжя чи Миколаїв, пропагандистську роботу організовували відділи пропаганди міської управи міста, у віданні яких були у свою чергу сектори інформації районних управ міста.

Основними засобами нацистської пропаганди на загарбаних територіях були радіо, кіно та газети. За чітко налагодженою схемою нацисти одразу після встановлення окупаційного режиму встановлювали контроль над мережею радіо та кіно. Так, після початку окупації Франції, де до 1936 р. будинки 4 млн. французів мали радіо, нацистами були взяті під контроль радіостанції на півночі, режимом Віші на півдні країни. Однак Дейзі Фанкорт визначає декілька причин малоефективності пропаганди шляхом радіо режимом Віші [31]. По-перше, значна конкуренція з боку Радіо-Париж та Радіо-Лондон, які намагалися подати альтернативну інформацію щодо становища у Франції та на фронті, викриваючи злочини окупаційного та колаборантського режимів. По-друге, відсутність в уряді Віші єдиних чітких ідеологічних посилів, які можна було пропагувати населенню через радіо. Можливості ж нацистської радіо- та кінопропаганди на Півдні України були обмежені браком необхідного устаткування. Так, у доповідній записці Запорізького обкому КП(б)У про евакуацію промисловості та сільського господарства із Запорізької області зазначається, що кінофонд та кіноапаратура м. Запоріжжя, майже все основне обладнання Запорізького радіовузла разом з вилученими у населення радіоприймачами було евакуйоване до м. Сталінград, радіовузли ж районних та міських центрів були знищені [11, с.63]. Поряд з цим окупанти намагалися відслідковувати використання місцевим населенням радіоприймачів. Наприклад, в оголошенні до цивільного населення військового коменданта Миколаєва про встановлення “нових правил” окупаційної влади зазначалося, що “радіоапарати та радіо частини, які знаходяться у жидів та руських, повинні бути здані негайно в міську комендатуру”, а “хто буде звістку встановлення (н. пр. радіо встановлення, телеграфні встановлення та радіо частини) знищувати, буде каратися смертною карою” [8, арк.32].

Слід зауважити, що “недоліком кінопропаганди була обмеженість вибору німецьких фільмів, а також їх однотипність” [10, с.216], беручи до уваги те, що в кінотеатрах відбувався показ тільки комедій та фільмів про кохання, а частка пропагандистських фільмів була низькою. Однак навіть під час окупації для місцевих жителів, незважаючи на вартість квитків від 10 до 6 крб., перегляд німецьких кінофільмів був достатньо прийнятною розвагою. Остання тенденція яскраво простежується саме на прикладі м. Запоріжжя, два кінотеатри якого щомісячно на початку 1942 р. відвідували близько 32 тис. глядачів, а виручка становила майже 100 тис. крб. [10, с.217].

У всіх середніх чи великих містах під час окупації Півдня України видавалися друковані органи, зокрема, в Миколаєві – “Українська думка”, “Новая Мысль”, в Херсоні – “Голос Дніпра”, Запоріжжі – “Нове Запоріжжя”, Мелітополі – “Мелітопольський край”, “Новое время”, Пологах – “Нове життя” і т.д. М. М. Щитюк і Н. В. Сугацька вказують на те, що “окупанти робили спроби використати в своїх інтересах високий рівень довіри населення до радянської преси” [37, с.117], тому в Херсоні, наприклад, продовжувала виходити газета під радянською назвою “Наддніпряньська Правда”, яка була перейменована на “Голос Дніпра” тільки 18 вересня 1941 р. У газеті розміщувалися повідомлення з фронту, інформація про стан промислового виробництва і сільського господарства, матеріали з української історії, зокрема радянського періоду. При цьому “...окупаційна преса сумлінно дотримувалася директив А. Розенберґа й розпоряджень місцевої влади...” [15, с.15], передрукуюючи матеріали німецького інформбюро, східного відділу Міністерства народної освіти й пропаганди Рейху, бюлетенів референтів преси генеральних комісаріатів і відділу пропаганди “U”. Слід мати на увазі той факт, що використання преси як засобу німецької пропаганди ускладнювалось недостатнім тиражем газет, проблемами з їх доставкою у віддалені райони, а також мовними огріхами, які містилися у публікаціях.

Давня історія парламентаризму, наявність розвинених демократичних традицій не могли не впливати на зміст і риторичну нацистської пропаганди в країнах Західної та Північної Європи й значно відрізняли її від тієї пропаганди, яка проводилася на тимчасово окупованих теренах СРСР. Тому в Західній Європі німецьким окупаційним властям й колаборантським структурам профашистських квазі-держав у своїй пропаганді доводилося робити більший наголос на дотриманні соціальних прав робітників, що загалом не виходило за межі популізму. Так, наприклад, 4 жовтня 1941 р. уряд Віші прийняв “Хартію праці”, яка мала покласти край “класовій боротьбі, що руйнувала суспільство” й в основі якої була покладена корпоративна система, заснована на класовому співробітництві. Водночас для отримання підтримки широких мас населення французькі колаборанти активно пропагували політику соціальних поступок (виплата компенсацій за втрачене майно під час бойових дій 1939 – 1940 рр., ветеранської допомоги та допомоги при народженні дитини). Крім того, нацистська пропаганда в окупованих західних країнах всіляко намагалася консолідувати їхнє населення, націливши на боротьбу зі спільним ворогом – радянським більшовизмом. Як вказує Ентоні Родс, “до війни і під час “дивної війни” гебелівська пропаганда робила все можливе в її силах, щоб роз’єднати французів, поставити один клас проти іншого. Але після падіння Франції і під час її окупації

вона закликала об'єднатися і забути взаємний антагонізм і класову ненависть, коротше кажучи, наслідувати приклад Німеччини та німецьким чеснотам в наполегливій роботі і стриманості та співпрацювати, а не мстити" [23]. Колабораціоністські структури робили також особливий наголос на збереженні сімейних цінностей. З цього приводу К. Г. Міхеєв зазначає, що "захист родини та сімейних цінностей декларувався урядовою пропагандою як одна з основ соціальної політики Віші. Але всі ці заходи були, в першу чергу, пропагандистськими, так як економічна та фінансова ситуація в країні зводила до мінімуму їх ефект" [17, с.21].

Одним із головних завдань нацистської пропаганди на Півдні України стало вербування трудових ресурсів для подальшої відправки до Німеччини. Формою популяризації роботи в Німеччині під час окупації була публікація листів остарбайтерів. Як вказує Д. М. Титаренко, текстологічний аналіз дозволяє виділити наступні акценти, які робили автори даних публікацій відносно умов перебування остарбайтерів в Німеччині: 1) легка необтяжлива робота; 2) достатнє харчування; 3) широкі можливості для проведення дозвілля [28, с.67]. Так, наприклад, в газеті "Нове Запоріжжя" за 24 травня 1942 р. було розміщено листа Людмили Безсонової до своєї матері, в якій та, зокрема зазначала наступне: "Зараз працюю в м. Кельні. ... Я влаштувалась добре. Біда в тім, що ми погано розуміємо німецьку мову, але через кілька місяців підучимось. Харчами забезпечені непогано: їмо сало, масло, молоко, крашанки тощо. Робота в нас хороша, працюємо на свіжому повітрі..." [20]. Окрім преси, для вербування трудових ресурсів використовувався кінематограф, зокрема наступні кінофільми: "Фюрер та його народ", "22 червня", "Поїздка до Німеччини", "Дубинушка", "Робочий день німецького бауера", "Фільм про Німеччину" [28, с.69].

Водночас нацистська пропаганда мала подбати про виконання місцевим населенням трудової повинності. В одному із звернень, розміщеному в газеті "Нове Запоріжжя", йшлося про те, що "як німецький солдат до останнього зітхання виконує свій обов'язок у боротьбі з більшовизмом на фронті, так кожен громадянин і громадянка м. Запоріжжя зобов'язані цілком віддати себе та всі свої сили на користь загальної великої справи..." [19]. Однак не зважаючи на всі спроби, німцям так і не вдалося налагодити нормальне виробництво на всіх найбільших промислових комплексах південно-східних областей України.

Агітаційно-пропагандистська робота окупаційної адміністрації серед селянства південно-східних областей України була полегшена доволі прихильним ставленням селян до німецьких властей. Як зазначає Карел Беркгоф, майже всі селяни вітали прихід німців як визволителів, ділились з ними їжею, житлом та доглядали поранених [1, с.121], сподіваючись на перехід від колективного до приватного господарювання. На думку А. А. Погорєлова, "на прихильність сільського населення України до окупаційної влади впливали й пропагандистські заходи, які полягали в тому, що значну частину військовополонених невдовзі відпускали по домівках" [22, с.16]. Зважаючи на це, "найбільших масштабів різновиди колабораціонізму набрали серед сільського населення...", адже "...на відміну від нечисельного робітничого класу, який пов'язував свій добробут з встановленням радянської влади, селян більшовицький жовтневий переворот 1917 р. позбавив права приватної власності..." [22, с.15]. З наближенням радянських військ німці з більшою силою почали використовувати тему дозволу приватної власності на землю та повної ліквідації колективних господарств. Від імені українських селян німцями створювались і розповсюджувались звернення, наступного характеру: "При пануванні советів ми не мали нічого, крім нашого злиденного життя... Німці видали закон про земельний лад. Люди почали крок за кроком руйнувати советську систему колгоспного господарювання. Німці повернули нам знову у власність нашу хату й подвір'я... Зараз оголошений декрет рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга, згідно з яким земля, яка в рамках установленого в 1942 році земельного ладу, передана нам для індивідуальної обробки, стає власністю нас селян..." [6, арк.176]. Оцінюючи ефективність нацистської пропаганди серед сільського населення південно-східних областей України слід зауважити, що на початкових етапах німецька пропаганда була доволі ефективною, спираючись на лояльне ставлення селян, однак обіцянки німців надати селянам землю у приватну власність не справдилися й останні перестали сприймати нацистські пропагандистські матеріали.

Першочерговим завданням німецької окупаційної адміністрації було проведення "декомунізації" та "дерадянізації" свідомості населення південно-східних областей України. Окупанти наголошували на тому, що "перша-ліпша комуністична пропаганда, роздача чи прийняття ворожих листівок буде суворо каратися" [8, арк.32]. Для протидії поширенню партизанського руху німецька окупаційна адміністрація здійснювала регулярне публікування інформаційних повідомлень про знищення місцевих учасників антифашистського руху опору. Так, наприклад, 10 червня 1942 р. в миколаївській газеті "Українська думка" був оприлюднений список 20 осіб, страчених за здійснення актів саботажу, які спрямовані "...проти Німецької Влади, а саме: пошкодження телефонних проводів, підпалення будинків та ін." [29]. Німецькі пропагандисти прагнули переконати місцеве населення у тому, що саме радянська влада залишила їх напризволяще, зруйнувавши всю інфраструктуру окупованих територій. Апелюючи до історичної пам'яті українського народу, нацисти в пропагандистських матеріалах здійснювали критику радянського комуністичного режиму, сталінських репресій, політики колективізації. В одному зі звернень німці зазначали, що "за время своего господства на Украине большевики уничтожили 12-ть миллионов Украинского народа..." [6, арк.116]. В іншому своєму зверненні окупанти наголошували на тому, що "Сталін, киплячи нестримною злобою, з жахом бачить, що усі молоді народи Європи об'єднались у боротьбі проти його кривавого панування, проти його жидобільшовицької зграї. Він був ладен удруге зробити Катинське злодійство, де його кати вбили 12000 полонених польських офіцерів – та руки у нього стали короткі, бо сил у нього більше нема..." [6, арк.116].

У контексті антирадянської агітації можливо розглядати політику німецьких окупантів відносно знищення пам'ятників радянських діячів і по перейменуванню вулиць. негайному знищенню підлягали пам'ятники, бюсти і барельєфи Леніна, Сталіна, Маркса, Енгельса та інших комуністичних вождів. Замість зображень

комуністичних лідерів у громадських установах вивішувалися портрети Гітлера. Окрім цього, у 1942 р. згідно з наказом з Берліна в усіх великих містах були створені кладовища німецьких військових, зокрема, у м. Запоріжжя на Соборній площі було обладнано «Кладовище героїв» [10, с.220]. Німці також провадили політику по поверненню вулицям, провулкам, площам, а також населеним пунктам старих історичних назв. Так, наприклад, село Ворошиловка (Гуляйпільський район, Запорізька область) було перейменоване в Святодухівку, село Кірове (Оріхівський район, Запорізька область) – в Жеребець, селище Червоноармійське (Вільнянський район, Запорізька область) – в Софіївку і т. д. [10, с.220].

У своїй агітаційно-пропагандистській діяльності німецька окупаційна адміністрація всіляко намагалася використати національну строкатість Півдня України. Тому одним з різновидів пропаганди, яку провадили нацисти на теренах південно-східних областей України, була роз'єднуюча пропаганда, що діяла переважно по відношенню до місцевого етнічного німецького та єврейського населення. Під роз'єднуючою пропагандою ми розуміємо пропагандистський вплив, спрямований на розпалювання міжгрупових суперечностей на основі відмінностей релігійного, національного, соціального, професійного та ін. характеру з метою послаблення єдності в рядах супротивника аж до його розколу [39, с.95]. Відповідно до даних організованих окупантами переписів на території генерального округу «Дніпропетровськ» мешкало 72000, генерального округу «Миколаїв» – 28000, «Таврія» (прив'язано до чисельності німецького населення в м. Мелітополь) – 18000 етнічних німців [14, с.87]. Так, «недовіряючи старшому поколінню радянських німців, які на собі зазнали сильної дії радянської пропаганди, нацистська влада сподівалася виховати нову генерацію фольксдойче у відповідності з ідеями націонал-соціалізму» [38, с.232]. Нацисти провадили значну ідеологічну обробку фольксдойче, важливим інструментом чого була освіта. Наприклад, у Дніпропетровську відповідно до розпорядження польового коменданта про програмою німецьких середніх шкіл роботу почала семирічна школа № 16, у якій навчалися 113 німців [2, с.250]. Німецькі учні, що успішно закінчили 4 початкові класи, приймалися до «головних» шкіл, яку, наприклад, відкрили у Миколаєві на чолі з Я. Фаузером в 1942 р. [36, с.232]. Навчання дітей місцевого німецького етнічного населення було доповнене ідеологічною та військовою підготовкою у таборах «Гітлерюгенду» [36, с.232]. Німецька окупаційна адміністрація прагнула вкрити мережею «Гітлерюгенду» всі населені пункти, де мешкали «фольксдойче». Так, генералбейцерку «Миколаїв» «Гітлерюгенд» очолив оберштамфюрер Зігфрід Шеллер, а організацію дівчат гауптмедельфюрерін Дора Лампрехт; «Таврія» – гауптмедельфюрерін – Доссе [35, с. 85]. Окрім того, за сприяння «Гітлерюгенду» створювались літні табори та гуртожитки для «фольксдойче», зокрема, на Півдні України такі гуртожитки діяли в Миколаєві та Мелітополі [35, с.86].

Як і на інших окупованих територіях метою нацистської антисемітської пропаганди в південно-східних областях України було розповсюдження серед місцевих жителів антиєврейських настроїв. Пропагандистські друковані органи мали яскраво виражену антисемітську та антибільшовицьку спрямованість, всіляко підкреслюючи нерозривний зв'язок євреїв з радянським режимом. Т. Снайдер зазначає, що «німецьке ототожнення євреїв із комунізмом було не лише переконанням нацистів і приводом до масового вбивства; це ототожнення було також пропагандистською зброєю у боротьбі проти Радянського Союзу. Якщо Радянський Союз був всього єврейською імперією, то, звісно, (за логікою нацистів) величезна більшість радянських громадян не мала підстав його боронити» [27, с.238]. Через це в окупаційній пресі широкого розповсюдження набувають такі ідеологічні кліше, як «жидо-більшовики», «жидо-більшовизм», «жидо-більшовицький гніт», «британо-жидівський уряд», «жидівський марксизм» і т. д. Окрім того, євреї звинувачувалися у репресіях 30-х років та в організації всесвітньої змови. Так, наприклад, в одному зі звернень окупаційної влади до жителів м. Запоріжжя йшлося про те, що «партизани й бандити є прихвоснями жидівської терористичної системи... Вся Європа повстала проти червоної жидівської небезпеки... Більшовицьку систему слід знищити раз назавжди» [6, арк.116]. Незважаючи на потужну пропаганду, нацистам так і не вдалося посягти серед місцевого населення південно-східних областей України антисемітські настрої. Навіть за умов переслідувань місцеві жителі всіляко намагалися надавати допомогу євреям, інколи навіть ризикуючи своїм життям. Яскравим прикладом цього є те, що лише на території Запорізької області за станом на січень 2013 р. щонайменше 24 жителям було присвоєно звання «праведник світу» [10, с.292].

Ставлення населення південно-східних областей України до німецького «нового порядку» пройшло певну еволюцію. Відступ радянських військ з Півдня України й приход на дану територію німців став причиною появи певних сподівань у частини місцевих жителів на ліквідацію колгоспної системи, повернення приватного підприємництва, демократизацію суспільного життя. Відповідно до даних контророзвідки німецької групи армій «Південь» в жовтні 1941 р. 90 – 95 % населення займало вичікувальну позицію, при тому що кількість вороже налаштованого населення становила лише 5 – 10 % [26, с.126]. Наприкінці 1941 – в першій половині 1942 р. населення окупованих територій, з німецької точки, поділялося на чотири групи [18]. Перша – це налаштоване на співпрацю з німцями; друга – та незначна частина місцевих жителів, яка намагалася як підтримувати окупантів, так і допомагати партизанам; третя – особи, які були джерелом поповнення Руху Опору; четверта – більшість цивільного населення, яке підкорялося німцям, але займало вичікувальну позицію.

Подальша політика німецької окупаційної адміністрації стала причиною зміни настроїв місцевих жителів південно-східних областей з початком 1942 р. у бік несприйняття «нового порядку», яке було обумовлене низкою факторів. По-перше, для сільських жителів окупаційний період знаменував собою продовження знайомої з радянських часів політики конфіскацій і вилучень худоби, накладення натуральних податків, примусової роботи в колективних господарствах. По-друге, трудова повинність не змогла оминати й жителів міст, в яких німецька влада невдало намагалася відновити роботу великих промислових підприємств. По-

третє, відбувався різкий перехід до примусового вивезення українського населення до Третього Рейху. Почетверте, німці ввели платне лікування відповідно до розцінок райуправ, місцева освіта існувала в рамках початкових шкіл та професійно-технічних закладів, культурні заклади мали обслуговувати переважно потреби німецьких воєнів. По-п'яте, під Москвою взимку 1941 – 1942 рр. трапилася поразка вермахту, коли, як зазначає відома російська дослідниця соціальної історії Є. С. Сенявська, "...образ ворога ставав більш конкретним і живим: це вже не була незламна машина" [25]. Відповідно до даних німецької контррозвідки групи армій "Південь" на серпень 1943 р. вже 95 % населення Дніпропетровщини вороже ставилося до німецького окупаційного режиму [26, с.130 – 131], наслідком чого став масовий вступ до партизанських загонів. Окрім того, німецьке донесення про моральний стан жителів Бердянська, Номосковська та Дніпропетровська від 25 серпня 1943 р. вказує на те, що населення намагається шляхом своєчасного пристосування забезпечити собі милість Червоної Армії" [26, с. 132], що отримало свій прояв у збільшенні актів саботажу.

Окремої уваги заслуговує питання ефективності нацистської пропаганди. Як зазначає О. Гогун, одним з показників ефективності нацистської пропаганди в Західній Європі була переважно добровільна служба в лавах легіонів СС, в яких було задіяно 38 тис. бельгійців, 11300 датчан, 20 тис. італійців, по одній тисячі іспанців, болгар і фінів, 3 тис. албанців, 5 тис. румун, 15 тис. сербів, 8 тис. французів, 22 тис. голландців [4, с.154]. Головним мотивом мобілізації вищезгаданих людей може виступати антикомунізм, адже нацистська пропаганда намагалася переконати в тому, що на Східному фронті вермахт б'ється з більшовистською заразою, яка може вразити всю Європу, тому багато жителів Європи щиро вважали, що нацизм – менше зло у порівнянні з більшовизмом [4, с.154]. Показником ефективності нацистської пропаганди на Півдні України може виступати кількість вивезеного на роботу до Німеччини населення. Так, наприклад, відповідно до підрахунків Карела Беркгофа в грудні 1941 р. з Запоріжжя до Німеччини виїхало 6400 безробітних. Однак, встановити точну кількість тих осіб, які під впливом нацистської пропаганди добровільно залишили терени південно-східних областей України досить складно. Достеменно відомо, що на початку окупації населення східних областей України було лояльним до працевлаштування в Німеччині, однак вже з середини 1942 р. під впливом звісток про справжні умови життя оstarбайтерів та перехід німців до насильницьких методів вербування ставлення населення почало кардинально змінюватися у бік негативного [28, с.72]. За підрахунками В. В. Чернявського, "якщо виключити евакуйованих етнічних німців, сумарна кількість вивезеного на примусові роботи населення півдня України складає близько 142993 чоловік, що відносно небагато у порівнянні з іншими регіонами УРСР" [33, с.85]. Одним з проявів малоефективності німецької пропаганди стало поширення Руху Опору у формі трьох течій: прорадянського, національного і неполітичного [10, с.246]. Якщо перші дві течії можна розглядати як наслідок організаційної та агітаційно-пропагандистської діяльності радянського уряду та різних фракцій ОУН, то саме неполітичний Рух Опору як найбільш масовий був виразником справжніх настроїв місцевого населення, своєрідною відповіддю на реалії життя за "нового порядку".

Провівши аналіз агітаційно-пропагандистської діяльності німецької окупаційної адміністрації на теренах південно-східних областей України, можна прийти до наступних висновків. По-перше, якщо в країнах Заходу німецькій військовій агресії передувала активна пропагандистська робота через такі демократичні інститут як преса, радіо та кіно, то в Радянському Союзі даний фактор був зведений до мінімуму через панування тоталітарного режиму, який контролював всі сфери суспільної свідомості. По-друге, якщо на території країн Західної Європи агітаційно-пропагандистську діяльність здійснювали як окупаційні органи, так і структури профашистських квазі-держав, то на території південно-східних областей України за пропаганду відповідали лише представники німецької окупаційної адміністрації. По-третє, як і на всіх інших окупованих територіях на Півдні України нацистська агітація за своїм змістом зводилася до розповсюдження антикомунізму та антисемітизму. По-четверте, німецький пропагандистський апарат в південно-східних областях мав забезпечити формування лояльного ставлення до "нового порядку" як з боку селянства задля постачання німецьких військ продовольством, так і з боку робітників, які мали налагодити вивезення до Німеччини сировини і промислової продукції, а також стати джерелом поповнення оstarбайтерів. По-п'яте, дослідження результатів нацистської пропаганди на Півдні України дозволяє стверджувати про її низьку результативність, обумовлену відсутністю гнучкої німецької окупаційної політики, яка разом із загальною військово-політичною ситуацією була тим основним фактором, який впливав на сприйняття місцевим населенням окупаційного режиму.

Перспектива подальших досліджень цієї проблеми вбачається у можливості порівняння німецької та радянської агітаційно-пропагандистської діяльності на території південно-східних областей України.

Джерела та література

1. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. – К.: "Критика", 2011. – 455 с.
2. Борисов Г. "Дніпропетровськ, окупація". 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. // Архіви України. – 2005. – №1 - 3. – С.248 – 256.
3. Гитлер А. Моя боротьба / А. Гитлер. – М.: ИТФ "Т-ОКО", 1992. – 597 с.
4. Гогун А. Проблема ефективності нацистської і антисоветської пропаганды // Наукові записки. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – 161 с. / Серія "Політологія і етнологія". – Вип. 31.
5. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р – 1435. – Оп. 1. – Спр. 41.
6. ДАЗО. – Ф.Р – 1435. – Оп. 1. – Спр. 43.
7. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р – 1017. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. ДАМО. – Ф.Р – 1017. – Оп. 1. – Спр. 1.
9. ДАМО. – Ф.Р – 1017. – Оп. 1. – Спр. 31.

10. Запорізький рахунок Великої війні. 1939 – 1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.] ; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). – Запоріжжя : Просвіта, 2013. – 416 с.
11. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: Сборник документов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – 363 с
12. Захарченко О. Етнічні німці півдня України в колонізаторських планах Третього рейху / О. Захарченко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л.В. – К., 2011. – С. 388 – 397.
13. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – Минск: Харвест, 1999. – 450 с. – Режим доступа: <http://www.eartist.narod.ru/text19/001.htm>. – Дата доступа: 14.12.2014. – Назва з титлу екрану.
14. Марченко Л. В. Агітаційно-пропагандистські заходи окупаційної влади по вербуванню трудових ресурсів України (1942 – 1943 рр.) / М. В. Марченко // Вісник аграрної історії. – 2012. – № 3. – С. 109 – 116.
15. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / М.В. Михайлюк; Нац. ун-т. "Києво-Могилянська академія". – К, 2006. – 22 с.
16. Михайлюк М. В. Немецкая пропаганда в Украине / М. В. Михайлюк // Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования. Сборник научных статей / Редколлегия: М. Н. Барышников, А.В. Голубев и др.; отв. ред. М. В. Друзин. — СПб.; К.; Мн.: Санкт-Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун-т, 2008. – С. 593 – 621.
17. Михеев К. Г. Социально-экономическая политика правительства Виши в Франции (1940 – 1944) автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / К. Г. Михеев; Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова. – М., 2005. – 24 с.
18. Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. О. Ніколаєць; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 19с. – Режим доступа: <http://dissert.com.ua/contents/28531.html>. – Дата доступа: 14.12.2014. – Назва з титлу екрану.
19. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 33.
20. Нове Запоріжжя. – 1942. – № 42.
21. Погорелов А. А. Настрої населення Миколаївщини на початку Великої Вітчизняної війни (червень – серпень 1941 року): морально-політичний аспект / А. А. Погорелов // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 52. – Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 33 – 37.
22. Погорелов А. А. Південь України в початковий період Великої Вітчизняної війни. Червень 1941 – листопад 1942 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. А. Погорелов; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
23. Родс Э. Пропаганда (плакаты, карикатуры, кинофильмы Второй мировой войны) / Энтони Родс – Режим доступа: <http://www.cartalana.ru/war-39.php#005ba>. – Дата доступа: 24.04.2015. – Назва з титлу екрану.
24. Салата О. О. Інформаційно-ідеологічна політика німецької окупаційної адміністрації щодо етнічних німців в Україні // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII – XXIX. – С. 64 – 72. – Режим доступа: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/24213/1/Salata.pdf>. – Дата доступа: 14.12.2014. – Назва з титлу екрану.
25. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999. – 383 с. – Режим доступа: [http://iriran.ru/sites/default/files/Senyavskaya_E_S._Psihologiya%20voini%20v%20XX%20veke\(1999\)_text.pdf](http://iriran.ru/sites/default/files/Senyavskaya_E_S._Psihologiya%20voini%20v%20XX%20veke(1999)_text.pdf). – Дата доступа: 14.12.2014. – Назва з титлу екрану.
26. Слободянюк М. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / Шахрайчук І. А., Слободянюк М. А. – Д.: ВКФ "Оксамит-Текс", 2004. – 294 с.
27. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія / Тимоті Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с.
28. Титаренко Д. М. "Німеччина чекає на Вас...": пропагандистське забезпечення вербування "остарбайтерів" на теренах зони військової адміністрації // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: НВЦ "Пріоритети", 2012. – с. 65 – 74.
29. Українська думка. – 1942 р. – № 46.
30. Українська думка. – 1943. – № 21.
31. Франкорт Д. Роль радио во Франции в военный период / Дэйзи Франкорт. – Режим доступа: <http://holocaustmusic.org/ru/resistance-and-exile/french-resistance/role-of-radio-in-wartime-france/>. – Дата доступа: 24.04.2015. – Назва з титлу екрану.
32. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. (1941 – 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Симферополь: Издательство "Таврия", 1975. – 320 с.
33. Чернявський В. В. Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху 1941–1944 рр.: основні тенденції і регіональна специфіка // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: НВЦ "Пріоритети", 2012. – с. 75 – 87.
34. Шевченко Н.В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. [Текст] : Автореферат... к. істор. наук, спец.: 07.00.01 - історія України / Н. В. Шевченко. – Миколаїв : Чорноморський держ. ун-т ім. Петра Могили, 2010. – 16 с. – Режим доступа: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_file_name=DOC/2010/10snvnr0.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1. – Дата доступа: 14.12.2014. – Назва з титлу екрану.
35. Шевченко Н. В. Освіта та виховний процес в середовищі етнічних німців Миколаївщини в окупаційний період / Н. В. Шевченко. – Режим доступа: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npchdui_2009_100_87_18.pdf Дата доступа: 14.12.2014. – Назва з титлу екрану.
36. Шевченко Н.В. Політика німецько-румунської влади у сфері освіти на окупованій території Півдня України / Н.В.Шевченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Випуск XXI. – С. 230 – 233.
37. Шитюк М.М., Сугацька Н.В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941 – 1944 рр.) / М.М. Шитюк, Н.В. Сугацька. – Миколаїв, 2008. – 154 с.

38. Яшан О. О. Морально-психологічний стан населення України в умовах окупації (1941–1944 рр.) (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Яшан; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 20 с. – Режим доступу: http://www.irbisnbn.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2010/10yoocou.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1. – Дата доступу: 14.12.2014. – Назва з титулу екрану.
39. Яшан О. О. Роль та місце психологічної війни у завойовницьких планах керівників III Рейху // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С. 94 – 97.

Тишин О. В. Агитационно-пропагандистская деятельность немецкой оккупационной администрации на территории юго-восточных областей Украины.

Статья посвящена агитационно-пропагандистской деятельности немецкой оккупационной администрации на территории юго-восточных областей Украины в 1941–1944 гг. Определяются основные средства, направления и результаты немецкой пропаганды среди местного населения. Обращается внимание на то, что в юго-восточных областях Украины перед нацистской пропагандой встали задачи по формированию лояльного отношения к “новому порядку” как со стороны крестьянства для обеспечения немецких войск продовольствием, так и со стороны рабочих, которые должны были наладить поставки в Германию сырья и промышленной продукции, а также стать источником пополнения оstarбайтеров. Проведен анализ эффективности работы нацистского пропагандистского аппарата, обращено внимание на ее низкую результативность при достаточно высоких ожиданиях местных жителей от оккупации, проявлением чего стало распространение различных течений сопротивления, необходимость применения принудительных мер при вербовке трудовых ресурсов для работы в Третьем Рейхе, а также многочисленные карательные акции по партизан. Главная причина низкой результативности агитационно-пропагандистской деятельности немецкой оккупационной администрации заключалась в склонности нацистов к террору и отсутствия в них гибкой политики на захваченных землях, которая окончательно оттолкнула от них местное население.

Ключевые слова: агитация, оккупация, пропаганда, юго-восточные области Украины.

Tishyn O. V. Agitational propaganda activity of German occupation administration on the south-eastern regions of Ukraine.

The article is devoted to agitational-propaganda activity of the German occupational administration on territory of the south-eastern regions of Ukraine in 1941 – 1944. The main directions and results of German propaganda on local population are defined. The article pays great attention to the tasks which appeared in front of the German propaganda in the south-eastern Ukraine. They are formation of the loyal relation towards “new order” of both peasants who had to provide German army with the food and working people who should arrange raw materials and industrial products delivering to Germany. These regions should be a source of ostarbeiters. The analysis of workings effects of German nazi administration was carried out. It is noted that the results were poor despite high expectations of local populations from occupation as a result a lot of different group of resistance appeared. Germans were compelled to apply coercive measures of recruitment of manpower for work in the Third Reich and there were a lot of retaliatory operations against partisans. The main cause of such low efficiency of agitational-propaganda activity of German occupational administration was tendency of nazis to terror and lack of flexible politics on seized territories, that finally repelled the local population from them.

Keywords: agitation, occupation, propaganda, the south-eastern regions of Ukraine.

УДК 94(477.64)“1941/1943”

І. М. Слудка, Л. В. Турчина

ШКІЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПІДЛЕГЛИХ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ (НА ПРИКЛАДІ м. ЗАПОРІЖЖЯ)

У статті автори аналізують політику німецької окупаційної влади в сфері шкільної освіти в м. Запоріжжі. На окупованій території міста були відкриті початкові та українські народні школи з метою встановлення тотального контролю над наймолодшими категоріями населення. Політика німецького командування носила непослідовний та обмежений характер та не досягла бажаних результатів. Розкрито особливості функціонування шкіл, політики окупаційної влади стосовно підбору педагогічних кадрів і покладених на них новою владою завдань

Ключові слова: Третій рейх, окупація, шкільна освіта, Запоріжжя

З переосмисленням українською наукою історичного процесу, виникає потреба переглянути по-новому окремі його моменти. Досить помітним явищем у сучасному історичному середовищі є зростання суспільного та наукового інтересу до складних та суперечливих подій Другої світової війни. Вагоме місце в наукових пошуках посідає дослідження освітнього процесу в різних окупованих регіонах України. В умовах радянської політичної системи історики використовували загальноприйняті традиційні штампи в аналізі окупаційного періоду. Наукові розвідки українських дослідників на базі нових джерел та методологічних підходів дозволили суттєво заповнити існуючу прогалину в означеній темі.